

REPUBLIKA SOCIOLOGŮ MEZI ANALÝZOU A ANGAŽOVANOSTÍ: FERDINAND PEROUTKA JAKO VEŘEJNÝ SOCIOLOG?*

Rostislav Gramskopf

Fakulta humanitních studií UK Praha

 <https://orcid.org/0000-0002-8071-6740>

The Republic of Sociologists between Analysis and Engagement. Ferdinand Peroutka as a Public Sociologist?

Abstract: *This article examines how Ferdinand Peroutka's texts reflect the tension between analytical detachment and engagement and to what extent his reflection on post-war changes can be interpreted as public sociology (Burawoy 2005). Within the framework of the Republic of Sociologists (Nešpor 2011), the study analyzes Peroutka's journalistic work from 1945–1947 and his distinctive approach to democratic values and societal transformations. Through a qualitative content analysis of selected texts from *Tak nebo tak* (Peroutka 1947), the article illustrates how Peroutka oscillated between the factual analysis of structural changes and active participation in public debate. The study also reflects on the limitations of this interpretation – notably the omission of the institutional and cultural context (Kosatík 2011) – and opens perspectives for further research, particularly an exploration of the spiritual aspects of Peroutka's reflexivity and a comparison of his approach with that of other public intellectuals of the time. This article thus contributes to the broader discussion on the role of intellectuals in the public sphere and the boundaries of (public) sociology.*

* Autor děkuje oběma anonymním recenzentům první verze textu. Návrh struktury práce finálně předložené v tomto textu odráží hlavní věcné a konstruktivní připomínky k první verzi textu. Za chyby a nedostatky je ovšem odpověděn jen autor sám.

Keywords: *analytical detachment; dialogue, engagement; Ferdinand Peroutka; public sociology, republic of sociology*

<https://doi.org/10.14712/12128112.4901>

Tento článek je pod licencí CC BY 4.0.

Zdá se nicméně, že chybí větší osobní angažovanost řady sociologů na rozvoji jejich disciplíny i celé společnosti, která byla v těchto dobách samozřejmostí [= v meziválečné době a v šedesátých letech 20. stol.; pozn. autora]. Často chybí také jejich nadhled, který by umožňoval překročení úzce oborových klišé a zavedených cest, stejně jako odvrácení stále hrozící ideologizace a politického zneužití akademického poznání. Především však chybí humanistický, ironický a přitom hluboce morální nadhled – schopnost nebrat sociologii „příliš vážně“ (Nešpor a kol. 2014: 634).

Veřejná sociologie, jak ji konceptualizoval Michael Burawoy (2005), představuje disciplínu, která překračuje hranice akademického světa a aktivně vstupuje do veřejného prostoru. Veřejná sociologie se v posledních desetiletích etablovala nejenom jako koncept propojující akademickou sociologii s veřejným diskursem, ale také jako specifický obor sociologie. Sám Burawoy tento koncept rozpracovával dále a ve své poslední knižní publikaci dokonce mluví o tak zvané *Living Theory* (2021). Bohužel svou teorii nemohl dokončit, a tak se vlastně volně a s přihlédnutím k našim vlastním dějinám snažíme s tímto konceptem pracovat pod pagodou¹ *Republiky sociologů*² (Nešpor 2011). To dává věcem

¹ Výraz „pod pagodou“ je zde použit metaforicky ve významu „pod záštitou“, „pod hlavičkou“ nebo „ve znamení“. Symbol pagody, původně sakrální stavby, která poskytuje duchovní útočiště či ochranu, zde odkazuje na myšlenkový či hodnotový prostor „republiky sociologů“, v němž je koncept dále rozvíjen. Použití tohoto symbolického obratu má zdůraznit autorovu snahu pracovat uvnitř určité intelektuální tradice, která poskytuje jak záštitu, tak i myšlenkové zázemí.

² Koncept „republiky sociologů“ používám ve třech významech. Prvním je přímý odkaz na stejnojmennou monografii Z. R. Nešpora, která mapuje vývoj české sociologie mezi světovými válkami a krátce po druhé světové válce (Nešpor 2011). Druhým je metaforické užití tohoto výrazu k označení kulturně-intelektuálního klimatu, v němž se akademická sociologie propojuje s demokratickým veřejným prostorem. Třetím významem je konceptuální rámec, který chápe „republiku sociologů“ jako ideál – sociologii provozovanou jako veřejnou službu, kde se analytická reflexe spojuje s morálním závazkem vůči společnosti.

a myšlení unikátní perspektivu, odkud může vzejít hodnota, která je v centru normativity, a tou je dialog.

Veřejná sociologie v našich úvahách stojí jako ta, která se snaží vést dialog, protože si je bytostně vědoma napětí mezi oběma poli. Je to aktivismus,³ který vychází z předpokladu, že sociologie nemůže zůstat izolovaná v akademických kruzích,⁴ ale musí aktivně vstupovat do společenské debaty a přispívat k řešení klíčových problémů. Burawoy byl z aktivismu často obviňován, není tomu ale tak. Sám se vůči podobným námitkám ohrazoval – třeba tím, že zaujímal kritický a analytický postoj k marxismu (!) a vedl teoretické dialogy s klasiky sociologické tradice (Marx, Weber, Durkheim, Bourdieu či Ch. W. Mills). Tyto texty dnes můžeme najít na jeho osobních webových stránkách, kde si Michael Burawoy vedl rozsáhlé databáze vlastních textů a rozpracovaných příspěvků.⁵

V českém kontextu se otázka veřejné sociologie neodmyslitelně váže k historii českého intelektuálního života a ke specifické roli veřejných intelektuálů. Jedním z nich byl Ferdinand Peroutka, jehož činnost v meziválečném období i v exilu představuje příklad angažovaného intelektuála, který analyzoval společenské a politické procesy.

Sociologové, novináři a intelektuálové se i skrze texty podílejí na formování společenského diskursu,⁶ analyzují mocenské struktury a otevírají kritickou reflexi společnosti. Veřejná sociologie usiluje o propojení akademického poznání s veřejným diskursem, přičemž klíčovou roli hrají intelektuálové, kteří reflektují aktuální společenské otázky a ovlivňují veřejnou debatu. To je jednou z domén sociologů, třeba i (anebo právě) prostřednictvím produkce vědění ve formě textů.

V českém kontextu sehráli významnou úlohu různí sociologové, jejichž dráhu v tomto smyslu u nás obsáhle a pionýrsky zmapoval Nešpor v rámci své *Republiky sociologů* (2011), ale také v kolektivní monografii a první

³ Nemáme tím na mysli aktivismus v dnešním pojetí, jako emociální a afektované jednání, nýbrž aktivní jednání založené na analýze – tak vzácně realizované u T. G. Masaryka nebo ostatně i u Peroutky. Oba se koneckonců k aktivismu hlásili; tedy k činnému boji za „oddůvodněné ideje“. Nutno dodat, že oba odmítali marxismus! Masaryk pregnančně ve svých filosoficko-náboženských zkoumáních (třeba i Ruska) a Peroutka nejlépe ve svém *Demokratickém manifestu* (ostatně i ten psal jako protipól Marxova a Engelsova *Komunistického manifestu*).

⁴ Byť jí toto právo samozřejmě neupírá, sám Burawoy na univerzitách působil přes 40 let.

⁵ 3. února 2025 M. Burawoy tragicky zemřel. V nadcházejícím čísle *Sociologického časopisu* vyjde jeho nekrolog, ve kterém jsem se snažil shrnout (jakkoliv to možné není) hlavní body jeho intelektuální práce, ale zároveň jeho myšlení propojit alespoň dílčími aspekty s tím, co je i u nás tradicí, tedy s „republikou sociologů“.

⁶ Ponechme zde nezodpovězenou otázku, zda i produkce textů není normativním aktem, i kdyby byla psaná bez jakéhokoliv soudu, interpretace, nebo dokonce jako čistá matematika.

syntéze *Dějiny české sociologie* (2014). Nešpor ovšem nezůstal jen u těchto aspektů a u spojení ideologických a politických zápasů s mysliteli zmapoval také *Ne/náboženské naděje intelektuálů* (2008). Všechny tři vyjmenované knihy mají přirozeně společné rysy – tedy ideologie (v nehodnotícím slova smyslu), politické zápasy, intelektuály, a tedy vždy společné potýkání se s mocí, nejen díky/kvůli produkci textů a překryvu akademického prostoru s tím veřejným. Vždy v nich hrají klíčovou roli jednotliví aktéři a struktury doby. Kromě aktérů a struktur pak hraje nezpochybnitelnou roli také kultura.⁷

Pro nás v tomto předkládaném textu bude klíčovou strukturou doba poválečná, tedy rok 1945 až rok 1947 před nástupem komunistické ideologie. Zaměříme se ovšem na aktéra, jehož novinářská a publicistická činnost představuje příklad reflexivního myšlení propojujícího analýzu moci, politických procesů a demokratických hodnot. Uvažujeme zde o něm jako o jistém prototypu prvního veřejného sociologa. To znamená jako o člověku, který měl odborné znalosti, přesah do politické moci a své vědění diseminoval do veřejného prostoru skrze různé zdroje. Řeč je o Ferdinandu Peroutkovi.

Cílem tohoto článku je ukázat, jak Peroutkova práce ilustruje propojení mezi angažovaností a analytickým odstupem. Zároveň se zaměřuje na diskusi konceptu *antagonistické interdependence*.⁸ Antagonistickou interdependencí míním fakt, že tyto dva směry (tedy angažovanost a objektivita) se v mnoha ohledech mívají, kritizují, nechápou, ba proti sobě mocensky vystupují, nebo se naopak doplňují a navzájem se potřebují. Na druhou stranu je to tento antagonismus, který pomáhá pomocí procesuálního dialogu (tedy ustavičným a věcným potýkáním) tyto rozporuplné aspekty překlénovat nebo alespoň vyjasňovat – a tím budovat nejen teorii, ale také rozjasňovat slepá místa „toho, co je“. V případě veřejné sociologie kromě „toho, co je“ také „co by mělo být“.⁹

Domnívám se, že český kontext pro to poskytuje mimořádně plodný obsah, a to minimálně z jednoho důvodu: zkušenost společnosti i akademických

⁷ Ze všech těchto tří aspektů bytí (aktér/struktura/kultura) klademe největší důraz na aktéra. Jako čtvrtý aspekt je nutné uvést svět idejí, který – jak se domnívám – je klíčovou sférou k rozumění. Čtenář nechť uváží, jak provokativně dnes může znít fakt, že Max Weber (ideál hodnotové neutrality) měl zvláštní vztah k Rusku a k pravosláví, jehož zbožnost považoval ve své sekularizované době za jedinou autentickou (blíže viz Havelka 2010: 376).

⁸ Tento pojem použil M. Burawoy (2004). To, zda se on sám inspiroval u starších studií, mi není známo. Předpokládám ovšem, že Burawoy jakožto analytik marxismu, minimálně znal filosofii G. W. F. Hegela.

⁹ Tato antagonistická interdependence vyvolává ono napětí a vede nás na dynamické pole (nejen) „republiky sociologů“.

institucí s totalitními režimy. Sám Peroutka je toho příkladem. Jeho boj proti dvěma totalitním režimům – dialog, věčná analýza a étos duchovních hodnot jej do velké míry předurčuje jako aktéra, kterého stojí za to pomocí vybraných aspektů „republiky sociologů“ a veřejné sociologie studovat. Předkládána práce je v tomto směru pokusem – a jak píše dále – i riskem. Práce sleduje ještě druhotný (neexplicitní) cíl. Když ne budovat sociologickou teorii, tak alespoň teoretickou citlivost. Není paradoxem fakt, že pěstování teoretické citlivosti je (snad) více než samotné ctnosti.

Tento přístup však přináší jisté napětí mezi dvěma klíčovými principy: (1.) analytickým odstupem, který umožňuje objektivní reflexi sociálních jevů, a (2.) angažovaností, která předpokládá aktivní intervenci intelektuálů do společenských procesů. Právě tato antagonistická interdependence mezi reflexí a angažovaností činí veřejnou sociologii dynamickou a zároveň teoreticky problematickou. Republika sociologů nám těchto případů nabízí skutečně mnoho.¹⁰

V českém intelektuálním kontextu lze tento spor ilustrovat na myšlení Ferdinanda Peroutky, jehož poválečné texty vykazují výrazné rysy sociologického uvažování. Peroutka se ve svých esejích *Když spáč procítne* a *Není návratu*¹¹ pohybuje na hranici mezi analytickým pozorováním strukturálních společenských změn a normativním apelem na jejich přijetí. Zatímco první text zachovává větší analytický odstup a varuje před riziky ideologické rigidity, druhý přebírá spíše normativní roli a legitimizuje poválečné směřování Československa k socialismu. Tato dynamika odpovídá Burawoyově typologii veřejné sociologie, v níž se oscilace mezi kritickou reflexí a normativní angažovaností stává klíčovým rysem.

Amitai Etzioni (1968; 1994) ve své komunitaristické perspektivě přináší odlišný, ale komplementární pohled na roli intelektuálů v politických přechodech.¹² Podle Etzioniho nelze změnu společnosti redukovat na čistě institucionální nebo ekonomické faktory – klíčovou roli hrají totiž hodnoty a normativní rámce, které musí být součástí jakéhokoli trvale udržitelného společenského uspořádání. Peroutkova argumentace, především v textu *Není návratu*, obsahuje silný komunitaristický apel; legitimita nového řádu nespočívá pouze v jeho

¹⁰ Velmi podnětné (a poučné) jsou v tomto ohledu poměrně nedávno publikované studie tří českých sociologů o Janu Mertlovi (Nešpor 2012; Janák 2012; Skovajsa 2012). Sám tyto studie vnímám jako pokračující dialog (!) o tom, co nese republika sociologů.

¹¹ Oba dva články jsou prvními články knihy *Tak nebo tak* (Peroutka 1947), více info dále v textu.

¹² Filosofie i sociologie razí pojem „interregnum“.

historické nevyhnutelnosti, ale také v tom, zda dokáže integrovat základní etické principy a uchovat klíčové prvky národní identity.

Tato studie analyzuje Peroutkovy poválečné texty z perspektivy veřejné sociologie a komunitarismu,¹³ aby ukázala, jak se v jeho myšlení propojuje analytická reflexe společenských změn s normativním apelem na hodnotovou kontinuitu. Cílem je najít odpověď na otázku, jak se v Peroutkových pracích odráží napětí mezi analytickým odstupem a angažovaností, a do jaké míry lze jeho reflexi poválečných změn interpretovat jako veřejnou sociologii.

Kritická analýza Peroutkových textů přispívá nejen k hlubšímu pochopení jeho role ve veřejném diskursu poválečného Československa, ale také k obecnější debatě o povaze angažované sociologie a intelektuální odpovědnosti v obdobích zásadních historických přechodů.

Metodologie a zvolený analytický přístup

Protože u nás myšlení Ferdinanda Peroutky dosud nebylo pohledem veřejné sociologie blíže zmapováno, je tento text jistým riskem i sázkou. Sledujeme ovšem aproximativní linie myšlení, které skutečně vykazují významné podobnosti s tím, co je v dějinách sociologie tradicí. Tato studie se tedy opírá o historicko-sociologickou analýzu veřejné angažovanosti Ferdinanda Peroutky v letech 1945–48. Naším cílem není podat rozsáhlou analýzu Peroutkových textů, ale ukázat konceptuální podobnosti. Tuto část rozepisují detailněji, aby bylo patrné, s jakou metodologií jsem se tématu snažil propojit a probádat. Snažím se proto postupovat co nejpopsněji a nejpodrobněji.

V této studii jsem zvolil analytický přístup, jenž propojuje historicko-sociologickou kontextualizaci s prvky kvalitativní obsahové analýzy. Mým cílem bylo postihnout jak míru angažovanosti, tak analytického odstupe v Peroutkově publicistickém textu. Nejprve jsem zasadil Peroutkův text do dobových souvislostí. Vycházel jsem přitom z předpokladu, že jakýkoli projev veřejné angažovanosti intelektuála je vždy zakotven v konkrétním společenském, politickém i hospodářském rámci – i když zde o tyto struktury a kulturní aspekty nejde. Na základě existující literatury (např. Nešpor 2014; Kosatík 2003, 2011)

¹³ Jsem si vědom slabší teoretické argumentace, pokud jde o sociologii A. Etzioniho. Důraz v této studii je skutečně kladen na veřejnou sociologii M. Burawoye, kterou specificky rozvíjím pod pagodou *Republiky sociologů*. Za doporučení rozšířit (rozšiřovat) ji i s ohledem na komunitarismus Etzioniho vděčím anonymnímu recenzentovi. Tento aspekt jsem proto nechtěl vynechat.

a analýzy dobových dokumentů (zde soubor úvodníků vydaných v knize *Tak nebo tak* v roce 1947¹⁴) jsem popsal, jak poválečné Československo formovalo roli novináře – intelektuála.

Zaměřil jsem se zejména na politické okolnosti let 1945–47. Tyto události jsem vyjádřil ve vizuálním modelu (Graf 1 a 2). Myslím tím dobovou postupnou polarizaci společnosti, zvyšování ideologických tlaků a zároveň existující představy o poválečné obnově demokracie a Peroutkovo „lišácky čestné“¹⁵ vypořádávání se s nastupujícím socialismem. Tato kontextualizační fáze pomohla vymezit, v jakém prostředí Peroutka psal a jaké faktory mohly ovlivňovat jeho veřejnou angažovanost.

Můj výběr konkrétních textů byl nutně selektivní a pevně věřím, že jsem se tím nedopustil „falešného vykladačství“, proti kterému Peroutka tak brojil a vlastně to též explicitně poznamenal v předmluvě své knihy: „Tato kniha je výběrem z článků, které vyšly v letech 1945–1947. Je vydávána ze tří důvodů: 1. na žádost čtenářů; 2. z autorovy potřeby předvésti svou linii v souvislosti, aby řemeslo falešného vykladačství mělo větší potíže; autor nechce trpně snášet, že byl vydáván dokonce za propagátora vlčí svobody.“ Vybral jsem články s názvem *Když spáček procitne, Není návratu, V předvečer, Dědictví a Ruské jubileum*. Postupoval jsem tedy tak, že jsem zvolil prvních pět článků.¹⁶

Pokud jde o již zmiňovanou kvalitativní obsahovou analýzu, připravil jsem si rámec kódů, který vycházel z koncepce veřejné sociologie (s důrazem) a taktéž z přístupu A. Etzioniho (1968; 1994). Soustředil jsem se na tyto rámce: (1.) *Angažovanost* (např. pokud šlo o přímé výzvy k čtenářům, morální soudy (!), prosazování či kritika konkrétních politických kroků); (2.) *Analytický odstup* (Peroutkovu snahu o věcné, pojmání tématu z vícero perspektiv či hledání dlouhodobých příčin jevů – tedy i to, co je kromě veřejné sociologie společné pro samotnou historickou sociologii); (3.) *Dialog – strategii vedení dialogu*

¹⁴ Za tento tip na knihu musím též poděkovat jednomu z recenzentů. Skutečně představuje unikátní set textů, ve kterých se spájí jak silná angažovanost, tak precizní a vyvážený analytický pohled Peroutkův.

¹⁵ Tento obrat jsem si vypůjčil od anonymního recenzenta první verze článku. Ač je obrat metaforický, přišel mi mimořádně přesný. Peroutkovi totiž nešlo ani o „vlčí svobodu“ a rozhodně ani o „velký socialismus“. Skutečně jej zajímala duchovní podstata sociální otázky – tedy to, co bylo (a je) Masarykovým dědictvím česko/slovenské sociologické tradice. A jak zde ukazují, též tradice veřejné sociologie. Jde o onen étos „republiky sociologů“.

¹⁶ Chci zde poznamenat, že během četby jsem se často nemohl ubránit nutkání vztahovat Peroutkovy reflexe k soudobé společnosti, která se od jisté doby také nalézá v době přerodu. Tyto časové a teoretické přechody jsem se snažil ve své analýze separovat a nevnašet „prvky soudobého myšlení“ do analýzy Peroutkových textů. Jak úspěšný jsem v této analýze byl, nechť posoudí čtenář mého textu.

(Peroutkovu práci s historií, s empirickými fakty/daty, literárními prostředky – tedy s ironií nebo s apelem na národní identitu).

Nejdříve jsem články několikrát přečetl a ke každé pasáži jsem si poznamenal, o jaký typ angažovanosti či analytického přístupu jde. Následně jsem pasáže s podobnou tematikou seskupil do větších celků – např. reflexe mezinárodní politiky, postoje k demokracii, úvahy o socialismu a podobně. Výsledkem bylo několik tematických okruhů, které mi umožnily identifikovat, jak a proč Peroutka v daných úsecích textu přechází mezi angažovaností a analytickým odstupem. Při analýze jsem sledoval, nakolik je Peroutkova publicistika formována vnějšími okolnostmi (Graf 2), jako byl rostoucí mocenský tlak či politická polarizace, a nakolik vychází z jeho vnitřního přesvědčení. Zajímalo mě, zda a kdy dochází v textech k posunu od „objektivnější“ analýzy směrem k výslovnému angažovanému postoji.

Jsem si vědom selektivity výběru jednotlivých článků. Kniha jich nabízí 32. Já jich zvolil jen pět. Mám ale za to, že i přes omezený počet se snad částečně podaří ukázat podobnosti mezi koncepty a začlenit tak Peroutku právem do „republiky sociologů“ jako prototyp a jednoho z prvních veřejných sociologů, který ctil étos Masarykovské tradice – šlo mu o sociální otázku, o zachování kvalitní a robustní demokracie, (nikoliv vlčí) svobody, s měnícími se režimy se vypořádává „lišácky čestně“ a je si bytostně vědom duchovní podstaty hospodářského rozvoje země, včetně apelu na budování kultivované diskuse a v konečném důsledku státu. To vše za normativního přitakání hodnotám, které jsou společné pro veřejnou sociologii Burawoye i komunitarismus Etzioniho – tedy dialog, věcná kritika, spojení odborného vědění s veřejnou kontrolou a snaha dosahovat objektivního poznání, tedy umenšovat ideologickou moc skrze svobodu myšlení a odpovědné jednání.

Pokud jsem zde opakovaně zmiňoval „antagonistickou interdependenci“, spatřuji ji v tom, když silný morální postoj může znesnadnit kritický odstup, zatímco přílišné setrvávání v objektivizujících rovinách by mohlo oslabit dopad veřejného (a jenom veřejného?) působení. V tomto spatřuji napětí a zároveň dosud nerozřešené dilema sociologického myšlení. Nenechám se ale mýlit tím, abych toto myšlení považoval za slabost. Domnívám se, že toto napětí je právě to, co činí sociologickou teorii otevřenou k dalšímu bádání a testování.

Důležitou součástí této studie je také vlastní *vizuální model reflexivity*, který ilustruje proměnu Peroutkova veřejného působení v závislosti na politickém kontextu. Tento model je koncipován jako ideálnětypická rekonstrukce aktérské perspektivy, srovnávající jeho postavení v různých etapách veřejného působení.

Jsem si vědom jeho nedostatečnosti, ale i s tímto rizikem nabízím model k další diskusi. V textu jej využívám jako názorné schéma pro usnadnění interpretace a spatření souvislostí. Jsem si vědom jeho možného empiricky nepřesného zkonstruování. Nechtě tedy slouží kritice, která povede k vybudování robustnější teorie.

Ve své studii jsem tedy propojil historicko-sociologickou kontextualizaci s kvalitativní obsahovou analýzou vybraných Peroutkových článků (5 z 32 článků) z období těsně před komunistických převratem. Takto zvolená metoda (a zde její obšírnější rozepsání) mi dovolila nabídnout ji ke kritice a vlastně k prvotnímu ohledání těchto antagonisticky interdependentních aspektů sociologického myšlení. Díky ní se mi snad alespoň částečně podaří ukázat, do jaké míry Peroutkova publicistika odpovídá sociologickým principům a myšlení¹⁷ – tedy propojení odborné reflexe s aktivním vstupem do společenských procesů. Tato metodologická východiska tak umožňují systematicky analyzovat Peroutkovo dílo jako (rozšířenou) případovou studii veřejné sociologie.¹⁸

Burawoy a veřejná sociologie

Michael Burawoy definoval veřejnou sociologii jako disciplínu překračující akademickou sféru směrem k veřejnému diskursu a občanské společnosti (Burawoy 2005). Ve své prezidentské přednášce pro American Sociological Association (ASA) zdůraznil, že veřejná sociologie nemá být pouze analytickým nástrojem, ale také normativní silou, která reflektuje a kritizuje mocenské struktury ve společnosti (Burawoy 2005). Veřejná sociologie je podle něj postavena na *reflexivním věděni*, které vnímá sociologii jako aktivní součást veřejné sféry, spíše než na *instrumentálním věděni*, které ji redukuje na objektivistický popis reality (Burawoy 2011).¹⁹

Veřejná sociologie se v současné akademické debatě často zaměřuje na dialektiku mezi angažovaností a objektivitou, přičemž Burawoy ji vnímá jako nutný prvek intelektuálního diskursu, zatímco Etzioni klade důraz na rovnováhu mezi analytickou reflexí a praktickými implikacemi. Peroutkovo dílo ukazuje, že česká veřejná sociologie má hlubší historické kořeny, než by se mohlo zdát při

¹⁷ Metodu rozepisují podrobněji i z dalšího důvodu: aby bylo patrné, že k tématu přistupuji a priori.

¹⁸ Spatřuji podobnosti s Burawoyovým konceptem *extended case method* – i my zde alespoň částečně mapujeme makrohistorický rámec doby, ve které Peroutka texty psal.

¹⁹ I zde jde o aspekt „antagonistické interdependence“.

pouhém přejímání západních modelů. Peroutkův přístup je z tohoto pohledu nejen formou intelektuální reflexe, ale také příspěvkem k dlouhodobé debatě o roli veřejného intelektuála v demokratické společnosti.

Angažovanost jako problém

Ze *Sociologické encyklopedie*²⁰ se dozvídáme, že *angažovanost* byla centrálním pojmem především v osmdesátých a devadesátých letech 20. století, především v rámci tak zvané *angažované sociologie*. Ta se na Západě rozvíjí především jako reakce: (1.) na koncepci nehodnotící, neangažované, nestranné sociologie, většinou spojené s pozitivistickými tradicemi a s odvolávkami na M. Webera; (2.) na apologetické koncepci reprezentované akademickou sociologií, která teoreticky obhazuje *status quo*; (3.) na teoreticky, historicky a politicky nezakotvený empirický výzkum, který je programově ochoten svými vědecky objektivními daty sloužit komukoliv a jakkoliv. Z pohledu angažované sociologie je to tvrdá kritika především *O-sociologie*²¹ v Petruskově slova smyslu. Není to ovšem kritika, která by byla nesmiřitelná. Může sloužit jako reflexe a nosná linka právě k tomu, k čemu vyzývá naše dvojice; *veřejná sociologie a republika sociologů*.

Onoho dilematu týkajícího se angažovanosti si ostatně právě skrze pozitivismus (!) všímá Petrusek, který upozorňuje na to, že samotní novopozitivisté se pokusili řešit problém „nehodnotící sociologie“ svým vlastním způsobem. Dovolím si v následující části některé pasáže rozsáhleji parafrázovat, protože je v tomto ohledu považuji za zásadní z hlediska tohoto dilematu. Petrusek zde parafrázuje Lundberga (in Šubrt 2008: 23):

- a) sociolog dělá řadu hodnotových a hodnotících rozhodnutí v souvislosti se svým výzkumem a nemůže se jim vyhnout;
- b) sociolog činí hodnoty předmětem svého zkoumání, protože hodnoty jsou součástí sociální reality, ale „sociolog nesmí být advokátem žádného vzorce chování, které zkoumá“;
- c) důsledně je nutné odlišovat faktuální tvrzení od otázek, jež se týkají politické praxe. Faktuální tvrzení však nesmějí obsahovat, a to ani skrytě, jakékoliv vyjádření sociologovy obluby či nechuti;

²⁰ https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sociologie_anga%C5%BEovan%C3%A1 [cit. 2024-06-10].

²¹ O *O-sociologii* mluví Petrusek ve své knize *Alternativní sociologie* (Petrusek 1992).

d) sociolog musí důsledně odlišovat svoji roli vědce a svoji roli občana. Musí si být vědom základní teze, že „ve vědecké proceduře není nic, co by nám jednoznačně řeklo, co se s vědeckým, tedy ověřeným, verifikovaným poznáním musí udělat“ (l.c.: 17–18).

Petrusek píše, že

v této poslední tezi je obsaženo doporučení ke skromnosti k veřejnému vyjadřování sociologických stanovisek: sociolog by měl fakta sdělovat, nikoliv je posuzovat. *To je ale úkol téměř nadlidský a jeho jednoznačné řešení nemáme.*²² Návod k umírněnosti, který novopozitivisté formulují ve vztahu k politickému angažmá sociologa, se však (i v rámci jejich paradigmatické struktury) dostává do rozporu: s neskrývanou ambicí fungovat jako experti (ale může být expert nezávislý na tom, pro něhož expertizu provozuje?), masmediálním tlakem, jemuž sociologové nemohou koneckonců nepodlehout – média sociologický fakt hodnotově interpretují již tím, že s ním pracují ... zde pak funguje spíše mertonovský princip sebesplňujícího a sebelikvidujícího proroctví než „nezávislá expertiza“. Neopozitivisté nám svou vlastní praxí i koncepcí vědy, vědění a jejich funkcí vlastně pověděli, že *není nevinných expertiz*,²³ že není nestranných badatelů a že není neangažovaného vědění – i když říci chtěli něco jiného.

Veřejná sociologie a sociologický žurnalismus

Veřejná sociologie je součástí sociologické tradice, která se zaměřuje jak na rozvoj sociologické teorie, tak ovšem na angažovanost s veřejností a mapováním společenských procesů. Svou angažovaností mnohdy přivádí sociologickou optiku k přítomnosti. Není to ale onen *ústup do přítomnosti*, který se zvrhává v aktivismus bez profesionální znalosti sociálních procesů. Zde je základní rozdíl mezi *laciným aktivismem* (Burawoy 2004) a samotnou veřejnou sociologií. Skrze sociologickou optiku a profesionální metodologii – a dodejme, že za to samozřejmě z velké části vděčí pozitivistickému proudu – veřejná sociologie vstupuje rovněž do veřejného diskursu tím, že:

²² Zdůrazněno mnou. Ponechávám bez další interpretace.

²³ Taktéž zdůrazněno mnou. Ponechávám bez interpretace.

- sociologickou znalost částečně činí přístupnou veřejnosti;
- spolupracuje s komunitami a sociálními hnutími za účelem analýzy společenských procesů;
- ovlivňuje anebo potenciálně ovlivňuje *sociální změnu*.

Tím, že veřejná sociologie má blíže k *otázkám doby*, ale zároveň *neodpojuje profesionální vědění od své angažovanosti*, je samozřejmě vystavena kritice samotné profesionální sociologie, která ji ráda vyčítá jakýsi „laciný aktivismus“ a zatíženost hodnotami.

Nabízí se ovšem otázka, které hodnoty nesou samotnou sociologii profesionální. U veřejné sociologie jsme tyto hodnoty několikrát jednoznačně vyřkli a zpřístupnili je profesionálnímu i veřejnému vědění. Na mnohých místech je zmiňoval i Petrusek; jde o toleranci, dialog a spor, svobodu projevu a kritiku, ovšem bez mravního relativismu (protože právě relativismus byl tím, co vedlo ke gulagům a Osvětím). V těchto hodnotách pak nacházíme samotný svár a dilema sociologického vědění – to ovšem není v žádném případě kritika, ale je to něco, co sociologickou vědu vyzvedá z pozitivistického vědění, protože dokáže reflektovat meze svého vlastního vědění.

Paralelně vedle veřejné sociologie existuje *sociologický žurnalismus*, který (na rozdíl od veřejné sociologie) neřeší teoretické otázky sociologie, ale zato neváhá kritizovat společenskou moc a její ideologické proklamace – a činí tak s využitím nejen sociologické metodologie, ale dalších filiací (umění, literatura atd.) Jakýmsi ideálem ve Weberově slova smyslu je zde život a dílo Ferdinanda Peroutky, u nějž nacházíme *vybrané aspekty především veřejné sociologie*.

Z článku Janáka se dozvídáme, že „to, co komunistickému režimu vadilo nejvíce, byl sociologický žurnalismus, který oslovoval širší veřejnost, a konkrétní sociologická teorie, která měla potenciál usvědčit ze lži ideologické proklamace o společenské realitě“ (Janák 2013: 360). Zdá se, že tento aspekt má veřejná sociologie se sociologickým žurnalismem společný. Obě stojí se svým věděním u oslovení veřejnosti, obě využívají sociologické teorie (a je dosud stále otázkou, zda veřejná sociologie není důležitou sociologickou teorií!) a obě mají potenciál usvědčit ze lži ideologické proklamace o společenské realitě – právě tím, že své sociologické hledí přivádějí k „aktuálním otázkám doby“ a nezůstávají jen u nich, protože spolu s tím je jejich analýza nesena reflexí dlouhé časové osy, profesionálním metodologickým aparátem a jazykem. Jazyk samotný pak bude pro sociologický žurnalismus čímsi specifickým. Jmenujme zde opět příklad Ferdinanda Peroutky, jehož jazyk zasluhuje pozornost literární, a po pravdě

příznějme, že jeho jazyk do jazyka vědy nepatří. Jazyk analýzy se ovšem proměňuje v závislosti na tom, pro koho sociolog píše.

Nejen díky Janákovi (Janák 2013) a Nešporovi (Nešpor 2008, 2011, 2014) víme, že to byly politické důvody, které vedly sociologickou teorii v českých zemích specifickými cestami. Janák se v tomto textu sociologickému žurnalismu věnoval pohledem sociologické teorie a dokázal, že je její legitimní součástí, včetně toho, že zde vylíčil širší kontextuální pole, ve kterém sociologický žurnalismus působil a působí. Není jistě náhoda, že v období, které Nešpor zve *zlatou érou*²⁴ české sociologie (Nešpor 2008), byl sociologický žurnalismus pro klasickou sociologii integrovanou součástí sociologie především i po stránce institucionální – tento přehled pak vyčerpávajícím způsobem podává opět právě Nešpor (2014).

Janák píše, že pro to, aby sociolog mohl zůstat v oboru v období normalizace (tedy v období nesvobody), musí se uchýlit buď k tzv. abstraktní ezoterice, k tvrdému empirismu anebo zvolit cestu třetí (alternativní), a tou je neoficiální sociální myšlení. Nabízí se otázka, zda tyto tři cesty nejsou cestami, o kterých mluví Patočka ve svém textu nazvaném *Duchovní člověk a intelektuál* (1975).

Jsou to totiž práce nejen Patočky, ale také zde mnohokrát zmiňovaného Peroutky, které – opět slovy Janáka – „ukazují na kontinuitu praktické a etizující linie českého myšlení jako celku, jehož součástí sociologická teorie je“ (Janák 2013: 361).

Abychom tyto úvahy ukotvili, nabízíme srovnávací tabulku, jež zachycuje klíčové aspekty přístupu Michaela Burawoye, Amitai Etzioniho a Ferdinanda Peroutky k veřejné sociologii. Každý z autorů sice působil v jiném kontextu, a především Peroutka pak v jiné době, ale opět sledujeme aktérskou perspektivu z ideálnětypické pozice. Toto srovnání vychází z epistemologických a metodologických východisek těchto autorů a zároveň se opírá o jejich přístup k angažovanosti a objektivitě. V následující části teoreticky obhajujeme relevantnost tohoto srovnání s odkazem na jejich primární díla.

²⁴ Anebo pozlátkem?

Kritérium	Michael Burawoy (Veřejná sociologie)	Amitai Etzioni (Komunitarismus, aktivní občanství)	Ferdinand Peroutka (Sociologický žurnalismus)
Angažovanost a její legitimita	Veřejná sociologie propojuje akademii se společností a podporuje demokratický diskurs.	Veřejná angažovanost musí respektovat hodnoty a normy společnosti.	Žurnalistická analýza jako forma veřejné sociologie.
Metodologické východisko a epistemologie	Kritická sociologie, dialektický vztah mezi společností a vědou, angažovaná epistemologie, marxismus	Pragmatismus a komunitarismus, rovnováha mezi empirickým výzkumem a praktickými aplikacemi.	Historicko-analytický přístup, kombinace empirického výzkumu a hodnotové interpretace.
Angažovanost a vztah k objektivitě	Sociologie nemůže být neutrální, vždy reflektuje společenské zájmy.	Věda nemá být ideologická, ale musí reflektovat historické a společenské souvislosti.	Angažovanost je demokratická, ale ne ideologická, kritika totalitních režimů.
Úloha veřejného sociologa ve společnosti	Veřejný sociolog bojuje proti hegemonním ideologiím a podporuje sociální změnu.	Veřejný sociolog je prostředníkem mezi občanskou společností a státem, formuje morální diskurs.	Vyvažuje kritickou reflexi s etickými imperativy, racionalizace veřejné debaty.

Tabulka 1. Komparace přístupů Burawoye, Etzioniho a Peroutky k veřejné sociologii a vybraná kritéria

Ve vztahu mezi angažovaností a vědeckostí v sociologii je patrné zásadní napětí, které bylo předmětem mnoha teoretických diskusí. Michael Burawoy (2005) ve své koncepci veřejné sociologie argumentuje, že vědecká neutralita je v zásadě iluzorní a že sociologie by měla aktivně vstupovat do veřejné debaty a podílet se na řešení společenských problémů. Proti tomuto postoji však stojí tradice hodnotové neutrality, jak ji formuloval Max Weber (1949), která zdůrazňuje, že sociologie by měla oddělovat analytické zkoumání od normativních soudů.

Toto napětí lze chápat jako dynamiku mezi dvěma přístupy: na jedné straně angažovanost, která považuje sociologa za aktéra ve společenském prostoru,

a na straně druhé distancovanost, která se snaží zajistit, aby vědecké poznání nebylo kontaminováno ideologickými preferencemi. Klíčovou otázkou tedy je, zda může sociolog aktivně zasahovat do společenské reality, aniž by oslabil vědeckou objektivitu svého výzkumu.

Jedním z možných řešení je přístup Amitaie Etzioniho (1993), který se pokusil překlenout tuto dichotomii konceptem *angažované reflexivity*. Podle něj je možné spojit analytickou distanci s hodnotově ukotveným přístupem, pokud sociolog zůstane metodologicky přísný a transparentní ohledně svých předpokladů. Tento přístup má blízko k tomu, co Burawoy nazývá „rozšířenou případovou metodou“ (*extended case method*), která umožňuje kombinovat mikrosociální empirii s makrostrukturální analýzou.

V českém intelektuálním prostoru lze podobné napětí pozorovat v publicistické činnosti Ferdinanda Peroutky. Jeho texty z let 1945–48 ukazují, že angažovanost nemusí nutně znamenat ideologickou jednostrannost. Peroutka se snažil propojit kritickou analýzu mocenských struktur s normativním apelem na demokratické hodnoty, čímž jeho práce odpovídá myšlence veřejné sociologie, aniž by opustila analytickou preciznost. Podobně jako Burawoy chápal, že intelektuál nemůže být zcela neutrálním pozorovatelem, ale zároveň se vyhýbal aktivistické jednostrannosti.

Lze tedy konstatovat, že angažovaná sociologie nemusí být v rozporu s vědeckostí, pokud dodržuje tři klíčové principy: (1.) *reflexivitu*, tedy vědomé zkoumání vlastních hodnotových východisek,²⁵ (2.) *metodologickou transparentnost*, která umožňuje replikovatelnost výzkumu, a (3.) *oddělení analytické a normativní roviny*, což znamená jasně rozlišovat mezi empirickými poznatky a hodnotovými doporučeními.

Závěrem lze říci, že pokud je veřejná sociologie založena na kritické reflexivitě a vědecké přísnosti, může úspěšně překonat tradiční dichotomii mezi angažovaností a objektivitou. Angažovanost není překážkou vědeckosti, pokud se stane jejím vědomým a metodologicky ukotveným prvkem.

Amitai Etzioni naproti tomu představuje pragmatický přístup k veřejné sociologii, kdy usiluje o rovnováhu mezi akademickou analýzou a společenským dopadem (Etzioni 1968). Jeho koncept *The Active Society* zdůrazňuje, že sociologie nemá pouze studovat společenské procesy, ale aktivně se podílet

²⁵ Je zajímavé, že Peroutka velmi často ve svých textech psychologizuje. V knize *Deníky, dopisy, vzpomínky* dokonce mluví o tzv. „biosofii“. Má jít o deník, v němž Peroutka pracoval na metodě, která jej činila citlivějším vůči analýzám moci, ale také pěstovala jeho psychickou odolnost. Deník se nikdy nenašel.

na jejich formování. Etzioniho přístup vychází z komunitaristické teorie, která zdůrazňuje propojení individuální autonomie s odpovědností vůči komunitě (Etzioni 1993). V tomto ohledu se jeho postoj liší od Burawoye, protože nevidí angažovanost jako nástroj kritiky strukturální nerovnosti, ale spíše jako snahu o obnovu společenské soudržnosti prostřednictvím normativních hodnot (Etzioni 1996).

Epistemologicky Etzioni kombinuje empirický výzkum s hodnotovým rámcem. Kritizuje tak zvanou *hodnotově neutrální sociologii* a zdůrazňuje, že i objektivní vědecká analýza je vždy rámována normativními předpoklady (Etzioni 1988). Jeho práce reflektují úsilí propojit akademické poznání se společenskou aplikací, což dokládá i jeho poradenská činnost ve veřejné správě.

Ferdinand Peroutka, ač nebyl formálně sociologem, ve své publicistické činnosti zastával roli veřejného intelektuála, jehož angažovanost lze chápat jako formu veřejné sociologie. Jeho publicistika, zejména v období mezi lety 1945 a 1948, byla analytickou reflexí společenských a politických procesů, přičemž si uchovávala snahu o objektivitu (Peroutka 1947). Podobně jako Burawoy nevnímal intelektuála jako neutrálního pozorovatele, ale jako aktéra formujícího veřejnou debatu.

Metodologicky Peroutka kombinoval empirická data (byť samozřejmě ve srovnání s dnešní dobou ve velmi omezené míře) s analytickou esejistikou, což lze přirovnat k historicko-analytickému přístupu. Jeho kniha *Budování státu* (1933) se opírá o detailní analýzu politických událostí, zatímco *Tak nebo tak* (1947) reflektuje jeho snahu o porozumění demokratickým procesům ve specifickém historickém kontextu – tím byl „vyvíjející se socialistický stát“ (Peroutka 1947: 20). Nešpor (2011) opakovaně Peroutku řadí mezi významné intelektuály, kteří svými analýzami ovlivňovali veřejný prostor a překračovali tradiční akademické rámce.

Epistemologicky Peroutkův přístup osciloval mezi angažovaností a snahou o analytickou distanci. Na rozdíl od Burawoye se vyhýbal ideologizaci a přímé participaci na politickém aktivismu, přesto jeho práce měla normativní rozměr – obhajovala demokratické hodnoty a kritizovala totalitní ideologie (Peroutka 1950).

Nešpor a *Republika sociologů*

Nestačí, aby byl sociolog pouhý vědec. K tomu musí mít pohled téměř básnický, přístupný živým bezprostředním dojmům každodenním, schopnost probírat se v materiálu ještě neutříděném. Takový sociolog musí umět s užitkem chodit po ulici a sedět v kavárně a nepokládati tento čas za ztracený pro vědu (Peroutka 1924, cit. in Nešpor 2008: 151).

V českém prostředí se veřejná sociologie dlouho rozvíjela neformálně, skrze činnost veřejných intelektuálů, mezi nimiž vynikali T. G. Masaryk, Edvard Beneš nebo později Ferdinand Peroutka. Ti se vyjadřovali k zásadním společenským otázkám, přičemž jejich angažovanost nebyla oddělena od analytické reflexe. Tento přístup můžeme chápat jako určitý předobraz veřejné sociologie, který vychází z tradice intelektuální angažovanosti v české sociologii.²⁶ V českém akademickém prostoru přetrvává spor o to, jak by měla veřejná sociologie fungovat. Jak ukazuje Nešpor (2011), česká sociologie měla dlouhou tradici intelektuální angažovanosti, přičemž však od sedmdesátých let 20. století docházelo k jejímu postupnému odtržení od veřejného prostoru v důsledku politických tlaků. Dnes se opět hledají způsoby, jak sociologii více zapojit do veřejného diskursu, aniž by se stala nástrojem ideologie (Janák 2013; Nešpor 2024).

Jednou z cest je analýza Peroutkovy angažovanosti a snahy o analytický postoj. Samozřejmě, že se nabízejí různé přístupy právě s ohledem na to, kdy byla reflexivita možná. Jinak bude vypadat reflexivita v době, kdy je režim demokratický, a jiné podoby bude nabývat v dobách totalitních – u Peroutky specificky v období fašismu a komunismu.

Veřejná sociologie stojí na průsečíku mezi akademickou reflexí a společenskou angažovaností. Toto napětí se mnohokrát ukázalo být předmětem sporů v republice sociologů – velmi výrazně v době první republiky, ovšem také po druhé světové válce před nástupem komunismu. Výrazné vzednutí pak česká sociologie zažila v šedesátých letech 20. století (Voříšek 2012; Nešpor 2024²⁷).

²⁶ Je evidentní, že prvorepubliková angažovanost a její étos bude znamenat něco dramaticky odlišného od angažovanosti v marxisticko-leninském duchu, jehož sentiment v soudobém kulturním substrátu nevymizel. Není mi známo, že by v našem prostředí existovala analytická studie empirického odlišení, a přece je jasné, jak skutečně dramatické rozdíly tu jsou.

²⁷ Studie končí takto: „Svoji otevřeností a angažovaností stály na čelném místě v rámci celého východního bloku a úspěšně, i když z vnějších důvodů jenom krátce, se zapojily do skutečně mezinárodních sociologických snah propojujících západní, socialistické i další sociologie. Československo se právě i jejich prostřednictvím opět (nakrátko) stalo ‚zářivým bodem na sociologické mapě‘ (Barnes – Becker

Diskuse o angažovanosti a hodnotové neutralitě, která je klíčová v rámci sociologické epistemologie, byla v českém prostředí také součástí soudobých analýz – vzpomeňme na příspěvky o Janu Mertlovi (Janák 2012; Nešpor 2012; Skovajsa 2012).

V republice sociologů je hodnotová neutralita obvykle spojována s oběma sociologickými školami, pražskou a brněnskou. Obě silně reflektovaly sociologii Maxe Webera, který prosazoval důsledné oddělení empirického výzkumu od normativních soudů. Jenže takové oddělení – ač je jednou z nutných podmínek objektivního poznání – nestačí, kdyby aktéři nebyli součástí struktur a struktury součástí kultury. V republice sociologů se tento koncept dostal do střetu s ideologickými a politickými požadavky různých režimů, což dokládá případ a studie zabývající se sociologií Jana Mertla. Mertlův pokus o hodnotově neutrální sociologii skončil v ostrakizaci, jelikož se jeho vědecké dílo dostalo do kolize s politickým režimem, a to i přesto, že vycházel z weberovské metodologie.

Ferdinand Peroutka jako veřejný sociolog představuje výrazný příklad napětí mezi angažovaným postojem a snahou o analytickou neutralitu. Svým příkladem nám ukazuje, že tyto zdánlivě nesmiřitelné požadavky lze do jisté míry usmířit. Ovšem za splnění několika předpokladů. Jeho novinářská činnost nebyla jen analytická, ale také normativní – snažil se aktivně ovlivnit veřejné mínění ve prospěch demokracie a etického přístupu k politice. Přesto se mu podařilo udržet intelektuální odstup a schopnost reflexe, což lze považovat za „neutrální angažovanost“, tedy model, který není ideologicky zaujatý, ale zároveň není hodnotově indiferentní.

Nešpor (2011) nám ve své *Republice sociologů* jednoznačně dokazuje tento sporný moment, kdy na jedné straně stojí „angažovanci“ a na straně druhé „nehodnotící“ sociologové. V tomto ohledu je jistě užitečné studovat texty předválečné (konkrétně z počátku třicátých let). Část těchto diskusí je právě v Nešporově publikaci. Z tohoto hlediska a pod tímto zorným úhlem si zasluhují bližší pozornosti.

Podtitul Burawoyovy knihy *Public Sociology* (2021) zní *Mezi utopií a anti-utopií*. Republika sociologů může být pojata jako idealita, ale též jako syntéza antagonisticky komplementárních proudů myšlení, které jsem se zde snažil

1938: 1067), proto stojí za to tyto podniky připomínat. I proto, že tehdejší sociologové ke svému oboru přistupovali s vášní, bez níž kterákoliv věda, jako cokoli, co člověk dělá, ztrácí hodnotu, což je devíza v dnešních časech namnoze nebyvalá, neboť jsme si vzali příklad z „mnohých západních sociologů“, kteří často přistupují ke svému oboru spíše jako chladní, dobře placení profesionálové.“

nastínit. Na mou otázku, co tvoří republiku sociologů, zda to jsou právě hodnoty, kterými se sociologové zabývali,²⁸ Nešpor odpovídá:²⁹ „Pokud jde o republiku, mně se na tom nápadu dodnes líbí ta mnohoznačnost: můžete to chápat striktně jako politický útvar, kde bylo hodně (mocných) sociologů, ale máte samozřejmě pravdu, že jsem tím sledoval víc, řekněme duchovní společenství, a v tomhle vidění by ty hodnoty, ale stejně tak různé druhy angažovanosti, ale na druhou stranu i akademické poznání atd. samozřejmě hrály roli.“

„Republika sociologů“ je tedy myšlený koncept, který představuje v jistém slova smyslu utopickou společnost jako nedostižný ideál a nejvyšší étos vědecké/sociologické práce, ve kterém by sociologové měli zásadní roli ve veřejném sféře. V této republice sociologové nejsou pouze odborníky zabývajícími se studiem společnosti, ale také aktivními občany, kteří se angažují v procesech společenské změny. Jsou vlastně reflektovanými aktéry ideálů vědce i aktivního občana. Chápejme oba pojmy ve weberovském ideálnětypickém smyslu. Tato konstrukce proto v sobě implicitně nenese kritiku jednotlivých typů sociologie. My už nyní ale víme, že předmětem sporů bylo ono dynamické pole mezi angažovaností a nehodnotící sociologií.

V republice sociologů mají sociologové důležité postavení v politice, ve veřejné debatě a ve formulování politických programů, i když to třeba není jejich cílem. Svou logikou účasti takové jednání zakládají. Můžeme vzpomenout např. neúspěšné pokusy A. I. Bláhy o založení politické strany a budování politiky po vzoru věd. I Bláhovo myšlení, stejně jako to Peroutkovo, naplňovalo mnohé z antagonisticky interdependentních aspektů veřejné sociologie. Jen je každý realizoval jinou cestou, jak z hlediska společnosti, tak z hlediska sociologie.

Republika sociologů svou vědomou reflexí antagonismů a komplementarit podporuje a vyzvedá dialog a otevřenou výměnu názorů mezi sociology a ostatními členy společnosti. Tím by se zajišťovala skutečná reprezentace zájmů obyvatelstva a podpora participativní demokracie jako prostor, ve kterém se svobodná sociologie realizuje.

²⁸ V dotazu byl kontext vztažen k Bláhově odmítnutí Škrachova požadavku na hodnotové zatíženou a normativní vědu, která bude činit nárok na hodnocení. Bláha samozřejmě tento požadavek odmítl – jistě ku Škrachově překvapení a nelibosti. Důvodem byl požadavek objektivismu.

²⁹ Z mailové korespondence [cit. 2023-07-03]. Postava Nešpora je právě zde důležitá, protože to byl právě on, kdo tento koncept poprvé pro ukotvení úvah použil, když jednoznačně poukázal na nepostradatelnou roli sociologů a jejich akademického vzdělání a rovněž angažovanosti (nejen) v kontextu budování státu (Nešpor 2011).

Na závěr můžeme nechat promluvit nestora české sociologie, Miloslava Petruska: „Aniž bychom se pokoušeli tvořit z Peroutkova díla ‚systém‘ – kontrapozicí kritiky davu je mu kritika liberalismu, který zapomíná na své původní poselství a poslání a začíná se nebezpečně ztotožňovat s tím nejvulgárnějším kapitalismem.“

Ferdinand Peroutka v „republice sociologů“

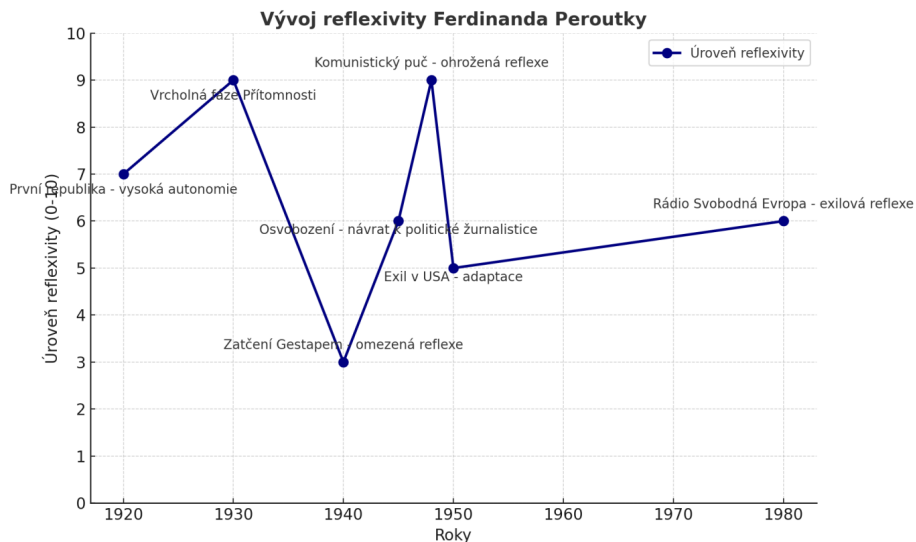
Už dosti dlouho v devatenáctém a dvacátém století mohlo být jasno, že kdo nechce socialismus malý, bude mít socialismus veliký. Vy, kteří dnes pilně uvádíte ty a ony přednosti kapitalismu, řekněte, jak jste řešili sociální otázku, dokud trval váš vlastní systém? (Peroutka 1947: 9).

Ferdinand Peroutka představuje klíčovou postavu české intelektuální sféry, jejíž myšlení a publicistická činnost v letech 1945–48 reflektovaly napětí mezi angažovaností a analytickou distancí. Peroutkův přístup k politickým a společenským otázkám této doby ukazuje, že jeho angažovanost nespočívala v jednostranné obhajobě určité ideologie, ale ve snaze o racionální a věcnou reflexi společenských procesů.

Po návratu z koncentračního tábora Buchenwald se Peroutka ihned zapojil do veřejného diskursu a snažil se analyzovat situaci v Československu s vědomím tragických zkušeností, které válka přinesla. Jeho kritika totalitních tendencí nebyla jen emocionálním vyrovnáváním se s minulostí, ale systematickým pokusem o zachování demokratických principů v novém politickém uspořádání. Přestože byl spojen s poválečným demokratickým táborem, jeho publicistická činnost v Lidových novinách a dalších periodikách byla charakteristická snahou o objektivní analýzu.

Peroutka se po válce aktivně zapojil do veřejné debaty, ale jeho angažovanost měla analytický charakter. Přestože byl přesvědčeným demokratem a odpůrcem nacismu i komunismu, jeho texty ukazují, že se neomezoval na ideologická hesla, nýbrž se snažil porozumět strukturálním změnám československé společnosti. Kritizoval nejen komunistickou hegemonii, ale také naivitu demokratických politiků, kteří podceňovali hrozbu totalitního ovládnutí státu.

Jeho postoj byl blízký tomu, co Michael Burawoy označuje jako „kritickou sociologii“ – tedy angažovaný výzkum, který se snaží identifikovat skryté mechanismy moci, aniž by se stal nástrojem propagandy. Na druhé straně lze v Peroutkově skeptickém realismu najít i paralely s komunitaristickým myšlením



Graf 1. Vývoj reflexivity Ferdinanda Peroutky (aktérská perspektiva) – ideálnětypický model

Amitai Etzioniho: snaha hledat způsoby, jak udržet demokratickou soudržnost společnosti tváří v tvář vnitřní fragmentaci. To potvrzuje ve svých textech také Kosatík (2011: 73):

Peroutka nebyl naivním idealistou, ale ani cynickým pragmatikem. V jeho textech se objevuje neustálé napětí mezi demokratickým ideálem a nutností realistického přístupu k politice. Psát v roce 1945 však znamenalo brát v úvahu, že situace v zemi není normální, že není omezen jenom počet politických stran či novin, které mohou vycházet, ale že existují i stovky dalších omezení demokracie, a že dokonce i velká část národa kdesi potratila svůj „demokratický cit“ a nevidí, že přinejmenším jeden významný subjekt politického života – KSČ – nepostupuje demokratickým způsobem.

Peroutkova práce vykazuje rysy konceptů dvou klíčových myslitelů v debatě o veřejné sociologii: jak Michaela Burawoye, tak Amitaie Etzioniho. Zatímco Burawoy prosazuje model kritické sociologie, která se snaží odhalit strukturální nerovnosti a aktivně působit na jejich odstranění, Etzioni zdůrazňuje komunitarismus a roli sociologa jako stabilizátora společenských hodnot.

Peroutka se nacházel mezi těmito dvěma přístupy:

- *Podobně jako Burawoy* vnímal intelektuála jako aktivního účastníka veřejné debaty, nikoli jako neutrálního pozorovatele.
- *Podobně jako Etzioni* chápal, že angažovanost nesmí vést k destrukci demokratických institucí, ale k jejich posílení skrze odpovědnou kritiku.

Peroutka a jeho činnost je zde vhodným příkladem poukázání na propojení profesionální sociologie se sociologií veřejnou – tedy diseminace vědění směrem k veřejnosti s využitím „tvrdých“ vědeckých artefaktů, např. statistických podkladů, které Peroutka využíval (nejen) ve svých novinových statích.

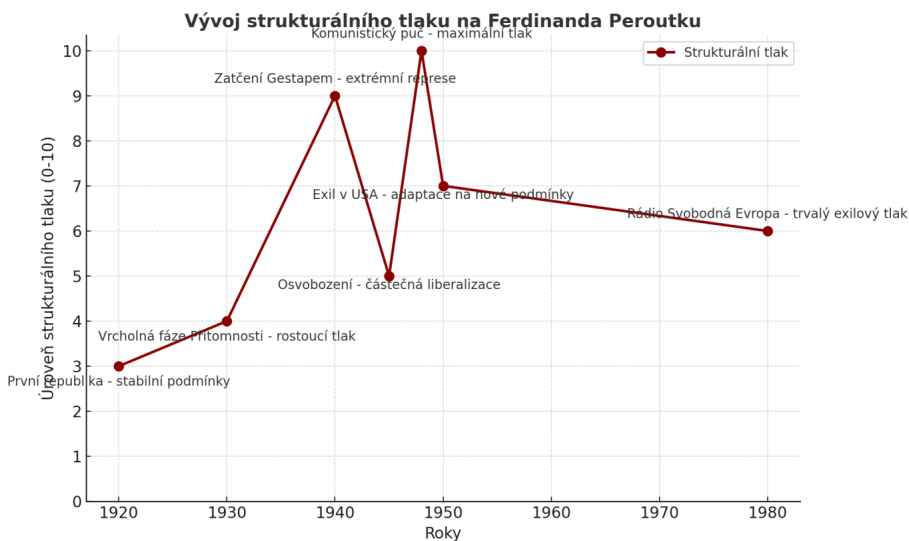
Nešpor zde cituje přímo Peroutku:

Nestačí, aby byl sociolog pouhý vědec. K tomu musí míti pohled téměř básnický, přístupný živým bezprostředním dojmům každodenním, schopnost, probírat se v materiálu ještě neutříděném. Takový sociolog musí uměti s užitkem choditi po ulici a seděti v kavárně a nepokládati tento čas za ztracený pro vědu (Peroutka 1924, cit. in Nešpor 2008: 151).

Dodejme ještě jednu důležitou věc; tou byla Peroutkova silná a kritická reflexe náboženského života vznikajícího státu v komparaci s Anglií a Amerikou, kde má náboženství „tužší život než u nás“ (ibid.: 151).

V následující analýze³⁰ vycházím z historicko-sociologického zasazení Peroutkovy publicistiky do kontextu konce třicátých a čtyřicátých let 20. století a z kvalitativní obsahové analýzy vybraných textů, jak byla popsána v předchozí metodologické části. Zaměřuji se na projevy angažovanosti (např. explicitní apel a morální stanovisko), analytického odstupu (např. hledání více perspektiv – komparace, upozorňování na hlubší příčiny – dlouhá časová řada) a argumentační strategie, které Peroutka ve svých článcích uplatňuje.

³⁰ Jak se domnívám, je skutečně prvním pokusem z tohoto hlediska. Výběr mých textů nebyl nikterak selektivní a v žádném případě není reprezentativní pro Peroutkovu publikační tvorbu. Dokonce ani pro období, z něhož jsem články vybral, se nepouštím do snahy výsledky generalizovat, avšak činím pojmenování se záměrem vytvořit určitý rámec, který může sloužit k diskusi, kritice nebo budování.



Graf 2. Vývoj strukturálního tlaku na Ferdinanda Peroutku (strukturální perspektiva) – ideálnětypický model³¹

Zdůvodnění výběru analyzovaných textů³²

Pro analýzu veřejné angažovanosti Ferdinanda Peroutky v poválečném období bylo nutné zvolit reprezentativní vzorek jeho publicistických textů (reprezentativní v tom smyslu, že v nich bude patrná silná antagonistická interdependence). Při výběru jsem se řídil několika klíčovými kritérii:

Tematická relevance k veřejné sociologii; zvolené texty explicitně reflektují napětí mezi angažovaností a analytickým odstupem, což je centrální téma veřejné sociologie. Peroutkovy články v tomto ohledu nejsou pouze žurnalistickými komentáři, ale představují hlubší reflexi politických a společenských procesů, což je v souladu s konceptem veřejné sociologie Michaela Burawoye.

³¹ Na obou grafech jsem se snažil znázornit fakt, že Peroutka, který psal na konci třicátých a na začátku čtyřicátých let, zažíval jednak silný strukturální tlak, ale zároveň byl ve svých textech silně reflektivní – ve vztahu k hodnotám, které bránil. Proto jsem volil texty z knihy *Tak nebo tak* (1947), které k tomu poskytují vhodnou analytickou příležitost.

³² Původně jsem skutečně zamýšlel analyzovat všech pět článků. Obsah textu začínal nabývat, přistoupil jsem proto k rámcové komparaci článků dle vybraných kritérií (Tab. 2) a zvolil nakonec články jen dva, na kterých se dá linie antagonistické interdependence ukázat. Samotná kniha v tomto smyslu obsahuje skutečně mimořádně bohatý materiál k detailnější analýze.

Historicko-sociologická hodnota; výběr se soustředil na období let 1945–47, kdy se Československo nacházelo v přechodové fázi mezi demokratickým uspořádáním a nastupující totalitou. Peroutkovy texty z této doby nejen komentují aktuální události, ale také zachycují dynamiku politické a ideové transformace, což umožňuje analyzovat jeho reflexi moci a demokratických principů.

Diverzita analytických přístupů; vybrané články zastupují různé způsoby argumentace, od historických paralel a filozofických úvah až po přímé politické komentáře. Tímto výběrem bylo zajištěno, že analýza reflektuje celou šíři Peroutkových metod práce s veřejným diskursem.

Přítomnost antagonistické interdependence; klíčovým prvkem veřejné sociologie je napětí mezi angažovaností a analytickou distancí. Analyzované texty vykazují tuto dynamiku v různé míře: některé obsahují silné normativní apely, zatímco jiné se soustředí na věcnou analýzu. Výběr tedy umožňuje ukázat, jak Peroutka osciluje mezi těmito dvěma polohami.

- Reprezentativnost v rámci sbírky *Tak nebo tak*. Peroutkova sbírka článků *Tak nebo tak* (1947) obsahuje 32 textů, z nichž jsem pro analýzu vybral pět: *Když spáč procitne*, *Není návratu*, *V předvečer*, *Dědictví* a *Ruské jubileum*. Volba těchto textů byla vedena snahou o zachycení kontinuity Peroutkova myšlení v letech 1945–47 a jejich schopnosti ilustrovat klíčové aspekty veřejné sociologie, zejména reflexi demokratických hodnot, vztah mezi jednotlivcem a společností a kritickou analýzu moci.
- Možnost komparace; zvolená pětice článků nabízí vhodný základ pro komparaci s přístupy veřejné sociologie, zejména s koncepty Michaela Burawoye a Amitai Etzioniho. Některé texty obsahují explicitní výzvy k občanské angažovanosti, zatímco jiné se zaměřují na strukturální analýzu politických změn. Tento kontrast umožňuje přesněji identifikovat Peroutkovu pozici v rámci veřejného intelektuálního působení.

Tento výběr tedy nebyl nahodilý, ale reflektuje jak tematickou, tak metodologickou logiku článku. Zvolených pět textů umožňuje ukázat Peroutku nejen jako angažovaného analytika, ale i jako představitele étosu veřejné sociologie v českém prostředí.

Název článku	Angažovanost	Analytický odstup	Dialog ³³	Celkové hodnocení
Když spáček procitne	Silná; apel na přijetí nové reality, výzva k odpovědnosti	Střední; historická reflexe změny moci	Silná; metafora (spáček, probuzení), ironie	Velmi vhodný; přímý apel i analytická reflexe
Není návratu	Silná; odmítnutí návratu k předválečnému řádu	Silná; geopolitická reflexe změn	Střední; strukturovaná argumentace, odkazy na Masaryka	Vhodný; komplexní analýza změn
V Předvečer	Střední; kritika buržoazie a jejích chyb	Silná; analýza sociální otázky, ekonomické roviny socialismu	Střední; dialektické paradoxy, ironie	Méně vhodný; silná analýza, ale méně výrazná angažovanost
Dědictví	Střední; odkaz na Masaryka jako morální základ	Slabší; méně historických argumentů	Silná; rétorické otázky, etický rámec	Méně vhodný; méně reflexe moci
Ruské jubileum	Střední; odmítnutí slepého obdivu k SSSR	Silná; mocenská analýza Sovětského svazu	Silná; historická paralela, srovnávací metoda	Vhodný; geopolitická reflexe

Tab. 2 Komparace článků dle vybraných kritérií – volba dvou vhodných článků³⁴

³³ Nabízí se jako možný další faktor analýzy – při výběru jsem sám narážel na své limity, jak a jestli spadají spíše do „angažovanosti“, nebo „odstupu“, proto jsem se je snažil ve své analýze nezařazovat. Vnímám je ale jako silné faktory, které mohou výběr částí textu výrazně ovlivnit. Jedná se o různé formy ironie, metafora, odkazy na autority aj. Pro jasnější odlišení se nabízí analýza sentimentu.

³⁴ Jsem si vědom vlastní selektivnosti vybraných tezí, neporovnával jsem empiricky každou tezi, která v článku je (to by byl patrně nadlidský úkol), ale nechal jsem se textem vést. Uvědomuji si do určité míry nahodilost, s jakou jsem jednotlivé příklady vybíral, i to, že jsem se snad nemusel vždy „trefit“ správně. Během obsahové analýzy jsem si uvědomil, jak jsou jazyk a jazyková (i teoretická) citlivost pro analýzu důležité, a že i sám jazyk v sobě nese jakousi teologickou funkci. Stačí přitom málo, aby byl čtenář v myšlence odveden k jiné interpretaci. Nesnažím se tím vlastní analýzu nějak shodit nebo dokonce relativizovat výsledky, k jakým jsem došel. Jen aplikuji reflexivitu i na vlastní proces jako nutnou podmínku připuštění vlastních chyb a ukázat na nutnost procesuality dialogu, který je základem étosu a snad i založení toho, o čem zde píši. Jsem si také vědom vratkosti takového argumentu, ale tím jen podtrhuji sázku i risk takového počínání.

V analýze se zaměřuji na dvě hlavní dimenze textu:³⁵

- *Angažovanost*; tedy jednotlivé hodnotové soudy, výzvy k jednání a normativní rámec interpretace dějin, které Peroutka často používá.
- *Analytický odstup*; reflexe moci, strukturální pohled na proměnu společnosti, srovnávací a historická perspektiva.

Každou takto podloženou dimenzi doplňuji vybranými konkrétními citacemi z textu a přesnými stránkovými odkazy, čímž se snažím zajistit transparentnost analýzy a její vědeckou validitu. Jsem si vědom toho, že výběr citací je i tak nutně selektivní a nejsem s to empiricky přesně zmapovat kvantitativní obsah textu. Přesto se domnívám, že i můj selektivní výběr pomůže zahájit věcnou analýzu Peroutkových textů a nabídne nové pohledy na čtení a výklad (nejen) Peroutkova myšlení – ale také třeba analýzu struktur aj. Takto budu postupovat u vybraných dvou článků, které jsou pro analýzu angažovanosti a analytického odstupeu nejvhodnější.

Na základě porovnání pěti analyzovaných článků bylo rozhodnuto, že nejlépe splňují stanovená kritéria *Když spáč procitne* a *Není návratu*. Tyto dva texty nejlépe kombinují angažovanost (apel na čtenáře a hodnocení dobových událostí) a analytický odstup (reflexi moci, historické změny). Oba texty představují zásadní reflexi poválečné transformace Československa a nabízejí pohled na hlubší strukturální změny společnosti. V kontextu veřejné sociologie je lze chápat jako důležitý příspěvek k diskusi o napětí mezi angažovaností a analytickou reflexí.³⁶

Když spáč procitne (KSP) pracuje s konceptem epochální proměny – reflektuje zánik liberálně-demokratického řádu a nástup socialismu, přičemž klade důraz na dvojznačnost této změny. Autor rozlišuje mezi ideálem a realitou: zatímco socialistická transformace přináší naději na rovnost, zároveň varuje před nebezpečím byrokratizace, nivelizace individuality a možnou ztrátou svobody. Tento text tak osciluje mezi kritickou analýzou a normativním apelem, čímž odpovídá principům veřejné sociologie – propojuje akademickou reflexi s veřejnou angažovaností.

³⁵ Jsem si vědom faktu, že již zde vstupuje do hry má vlastní interpretace, přesto takto dál pokračuji. Nehledám přesné definice z vybraných teorií, sám jsem do jisté míry skeptický k takovému postupu.

³⁶ Nепorovnával jsem všech 32 textů z knihy, opravdu jsem porovnal prvních pět článků v knize. Je téměř jisté, že se najdou články, které budou antagonisticky interdependentní mnohem více (zajímavé jsou v tomto ohledu články *Odpověď levici*, *Odpověď pravici* a *Fašismus*).

Není návratu (NN) je text více normativně laděný, akceptuje nevyhnutelnost socialistického směřování, ale zdůrazňuje nutnost uchovat etické a národní hodnoty. Vývoj společnosti je v něm nahlížen jako nezvratný proces, v němž je třeba najít způsob, jak zabránit ideologické rigiditě a morální erozi. Tento článek lze interpretovat v duchu komunitaristického přístupu Amitai Etzioniho, který zdůrazňuje propojení sociální změny s hodnotovou zakotveností společnosti.

Oba texty tak reflektují základní dilemata veřejné sociologie – napětí mezi objektivní analýzou a normativním apelem, otázku role intelektuálů v době sociální transformace a vztah mezi ideály a jejich realizací. Jejich hodnota spočívá nejen v popisu poválečných změn, ale i v obecnější výpovědi o tom, jak lze vnímat epochální politické přechody a jaké otázky s nimi souvisejí.

Analýza článků „KSP“ a „NN“

Článek	Analytický odstup	Angažovanost
KSP	Silná historická analýza, kritická reflexe transformace, popis změny elit a rizik socialismu	Kritika nekritického přijetí nové ideologie, varování před úpadkem individuality
NN	Zdání objektivní analýzy nevyhnutelnosti socialismu, makrohistorická perspektiva	Apel na přijetí nové reality, snaha legitimizovat směřování ke kolektivismu

Tab. 3 Komparace KSP a NN; analytický odstup vs. angažovanost

Ferdinand Peroutka v textech *Když spáč procitne* a *Není návratu* reflektuje zásadní společenské a mocenské proměny poválečného Československa. Jeho texty lze chápat nejen jako deskriptivní záznam reality, ale jako aktivní intervence do formování veřejného vědomí, kde prostřednictvím rétorických a argumentačních strategií přispívá k legitimizaci poválečného politického uspořádání. Peroutkova angažovanost se zde projevuje v několika rovinách – od odmítání možnosti návratu k předválečnému řádu, přes výzvu k aktivnímu zapojení do nové společnosti, až po historickou legitimizační strategii, která změny interpretuje jako nevyhnutelný vývojový proces.

V kontextu veřejné sociologie Michaela Burawoye lze Peroutkovy články interpretovat jako pokus intelektuála nejen analyzovat realitu, ale také aktivně ovlivňovat její vnímání skrze veřejnou debatu. Současně je zde patrný prvek morální odpovědnosti intelektuála vůči společnosti, což odpovídá

komunitaristickému přístupu Amitaie Etzioniho, jenž zdůrazňuje nutnost aktivní participace občanů na hodnotovém ukotvení nového politického uspořádání.

Níže uvádím konkrétní empirické důkazy této antagonistické interdependence;

1. KSP

Vybrané aspekty analytického odstupu

Reflexe historické epochy jako vývojového zlomu

„Nikdy v historii nebylo Rusko tak mocné, nikdy ještě nebyly síly socialismu tak mohutně seřazeny. To jest nová epocha dějin.“ → Peroutka zde nevydává žádný hodnotový soud, ale objektivně popisuje posun mocenských poměrů v Evropě a vznik nové politické epochy.

Kritika buržoazie a jejího historického selhání

„V mnohých zemích valná část buržoazie se zkompromitovala sympatiemi k útočnému fašismu. ... Ještě hůře, jestliže nezavřela oči a rozhodla se vědomě.“ → Peroutka analyzuje, proč buržoazie ztratila historickou legitimitu a využívá strukturální pohled na společenské změny.

Vnímání přechodu mezi epochami

„Novověk začal už před narozením Kolumbovým, tehdy, když vzmáhající se měšťanstvo poprvé začalo přebírat kusy moci a práv z rukou králů, šlechty a tyranů.“ → Autor pracuje s dlouhodobými historickými paralelami, čímž se snaží umístit aktuální společenské změny do širšího kontextu.

Vybrané aspekty angažovanosti

Normativní apel k aktivnímu postoji

„Proti tomu třeba postavit ideál: exponovat se za právo, za lepší způsob. Když spáček procítl, nepoznal, že tato povinnost by přestávala.“ → Peroutka vyzývá čtenáře k občanské angažovanosti a morální zodpovědnosti vůči době, ve které žijí.

Varování před úpadkem individuality v socialismu

„Socialismus může lidstvu přinést netušené obohacení, ale také netušené ochuzení, podle toho, jaké živly v něm nabudou převahy.“ → Autor zdůrazňuje možnost deformace socialismu, pokud v něm zvítězí negativní tendence, čímž vyjadřuje své hodnotové stanovisko.

Důraz na nutnost zachování hodnot

„Má-li nový řád být dobrodiním — nese k tomu v sobě všechny možnosti — nesmí ochuzovat život po žádné stránce a odhodit statky jednou již nabyté.“
→ Peroutka zde přechází od analytické reflexe k normativnímu apelu, když zdůrazňuje, že nová epocha nesmí vést k destrukci morálních hodnot.

2. NN

Vybrané aspekty analytického odstupu

Objektivní analýza nevyhnutelnosti změny

„Vidíme tedy před sebou levý Východ i levý Západ a mezi nimi i levý střed. Jak očekávat za takových okolností, že to, co se u nás levého stalo, zase vyprchá?“
→ Autor zde vykresluje geopolitickou situaci a odmítá představu, že by Československo mohlo zvrátit své směřování.

Použití Masarykova konceptu vývoje nalevo

„Roku 1924 napsal T. G. Masaryk slavný článek na téma: vývoj jde nalevo. [...] Ani fašismus a nacismus nemají být argumentem proti: obě tato hnutí si vypůjčovala program stran socialistických.“ → Peroutka se odkazuje na Masarykovu historickou perspektivu a ukazuje, že současné dění je součástí širšího vývojového trendu.

Strukturální vysvětlení změn v Československu

„Dnešní změně mizí majetky a společenské postavení, pojmy, na které si zvykli, prostředí, jež milovali. Ti s úzkostí visí na našich rtech, abychom jim řekli, zda se vrátí staré poměry. Třeba i jim neustupně opakovat: nevrátí se.“ → Peroutka zde zdůrazňuje nevratnost změn a jejich strukturální podmíněnost.

Vybrané aspekty angažovanosti

Podpora nového politického řádu

„Každý si musí rozřešit základní otázku svého postavení k tomuto vyvíjejícímu se socialistickému státu. Koho jeho základní, nyní uskutečňovaná fakta tak dráždí, že je schopen jen opozice, bude odsouzen k tomu, aby si své politické myšlenky psal do deníku.“ → Tato pasáž jasně vyjadřuje, že autor považuje odpor vůči novému systému za neproduktivní a bezperspektivní.

Odmítnutí reakční nostalgie

„Jestliže k některým věcem již není návratu, jsou jiné, které nikdy by neměly být opuštěny. V podstatě jsou to otázky morální a národní.“ → Autor obhazuje, že společenské změny jsou nevyhnutelné, ale je třeba zachovat klíčové morální hodnoty.

Apel na přijetí socialismu jako nutnosti

„Správně pochopený socialismus může povznést lidskou tvořivost na netušený stupeň. Není v linii budoucnosti odporovat socialismu, není to ani v linii humanity, ani rozumu.“ → Peroutka zde dává jasně najevo, že odmítání socialismu považuje za historicky i morálně nesmyslné.

Oba články jasně demonstrují *napětí mezi analytickým odstupem a angažovaností*. Zatímco *Když spáč procitne* nabízí hlubší reflexi rizik a možností socialismu, *Není návratu* je normativnějším textem, který obhazuje novou realitu. Přesto oba texty kombinují analytický pohled s angažovanou výzvou k přijetí historické (sociální) změny.

Peroutka jako veřejný sociolog v dynamickém poli „republiky sociologů“ – angažovaný analytik s masarykovským étosem

Bylo jednou řečeno o socialismu, že jest to „výzva k gentlemanům všech zemí, aby se spojili“ (Peroutka 1947: 14).

V úvodu práce jsme si položili výzkumnou otázku, jak se v Peroutkových pracích odráží napětí mezi analytickým odstupem a angažovaností a do jaké míry lze jeho reflexi poválečných změn interpretovat jako veřejnou sociologii.

Peroutka je příkladem intelektuála, který dokázal spojit hlubokou angažovanost s analytickým odstupem. Jeho působení v poválečném Československu ukazuje, že veřejná intelektuální činnost nemusí být nutně spojena s jednostranným politickým aktivismem, ale může si zachovat kritický a věcný charakter.

Z perspektivy veřejné sociologie lze Peroutkovo působení vnímat jako snahu o „reflexivní angažovanost“, kdy se intelektuál nevyhýbá veřejné odpovědnosti („exponovat se“), ale zároveň se snaží udržet si odstup od ideologických zjednodušení. V tomto ohledu představuje Peroutkův přístup významný analytický impuls pro současnou sociologii a veřejné intelektuály, kteří se snaží o vědeckou objektivitu v prostředí politických tlaků.

Klíčovými hodnotami tu zůstává to, co je étosem „republiky sociologů“ – normativita a procesualita dialogu jako závazek k výstavbě sociologické teorie, která se nezříká odpovědnosti za společnost, aniž by rezignovala na analytickou věcnost a neupadla v pragmatický cynismus.

Z provedené dílčí analýzy vyplývá, že Peroutka si nadále udržuje povahu „angažovaného“ intelektuála, který se nespokojuje s neutrálním líčením událostí. Vybrané texty nesou jasný normativní apel na zachování mravních hodnot, svobody a národní tradice i ve chvíli, kdy se Československo nevyhnutelně přiklání k (velkým) socialistickým reformám. Jeho angažovanost se ukazuje ve varování před formálním úspěchem socialismu, pokud nebude doprovázen skutečnou „úctou k člověku“³⁷ a v kritice eventuálního popření národního citění.³⁸

Současně v sobě nese také analytický odstup, když uvádí konkrétní příklady (Sovětský svaz, Anglie, meziválečná Evropa) a rozebírá je s ohledem na širší struktury a historické souvislosti. Poukazuje na rizika spojená s unáhlenou „kolektivizací“ i na potřebu vzdělanosti pro řízení znárodněných podniků – zde je zajímavý Peroutkův postřeh:

Jest úplná pravda, že socialisté zvítězili. Ale i tento vítěz je podroben kontrole humanity, která byla ve všech staletích živá. Bylo jednou řečeno o socialismu, že jest to „výzva k gentlemanům všech zemí, aby se spojili“ (Peroutka 1947: 14).

Peroutka zde zůstává člověkem spjatým s Masarykem; vyzdvihuje, že bez mravního a duchovního obsahu zůstane hospodářský převrat prázdnou slupkou.³⁹

Argumentačně pracuje Peroutka se syntézou historických faktů, praktických příkladů a mravních apelů, využívá přitom odkazy na Masaryka a morální povinnosti, což zvyšuje důvěryhodnost jeho textů v očích běžného čtenáře poválečného Československa. Dalo by se tedy říci, že Peroutkova pozice naplňuje masarykovský étos propojení humanitních ideálů s promyšleným realismem.

³⁷ Mimochodem argumentaci „úcty k člověku“ Peroutka používá i pro odlišení toho, kdo (ještě) není fašista. Článek s názvem Fašismus je ve stejné knize. Peroutka zde fenomén fašismu vykládá skutečně extenzivně (bez hodnocení).

³⁸ Pokud jde o národní citění, Peroutkovi šlo o „boj o duši národa“.

³⁹ „Jsou to morální otázky, ale kéž by nebyly uznány za méně důležité než problémy hospodářské! Nový hospodářský řád bez živé mravnosti – jaká to suchá slupka! A jakýkoliv řád bez charakterů – jaká to marnost! ... Ale jako věčný úděl lidstva zůstávají otázky duchovní“ (Peroutka 1947: 15). Je zde Peroutka „objektivistou“, anebo „angažovancem“? Interpretuji: objektivně je mu sám étos.

Nestává se ideologem jedné krajní pozice, nýbrž trvale balancuje mezi chápáním nutných společenských přeměn a obranou klíčových hodnot.

Z těchto důvodů jej nelze zařadit k tradici čistě nehodnotící (pozitivistické) sociologie: jeho spisy mají silnou etickou nadstavbu a opakovaně vyzývají čtenáře k aktivnímu postoji. Současně však analýza ukázala, že Peroutka nevystupuje jen jako jednostranný agitátor – kritickým rozbořením příkladů a kladením otázek demonstruje racionální zvažování. Jeho texty proto můžeme chápat jako masarykovsky inspirovanou syntézu angažovanosti a analytického odstupu.

Na základě kvalitativní obsahové analýzy prvních pěti – potažmo dvou – článků Ferdinanda Peroutky z knihy *Tak nebo tak* (1947) dospíváme k závěru, že Peroutka je angažovaným analytikem s masarykovským étosem. Tento závěr však vychází pouze z omezeného vzorku a není úmyslem jej nijak generalizovat.

Peroutku můžeme považovat za zástupce sociologického myšlení, které zůstalo objektivní, i když bylo velmi angažované. Není dosud známo, že by v rámci českého sociálněvědního pole bylo Peroutkovo myšlení nějak napadnuto ve smyslu neobjektivity.

V českém intelektuálním prostoru se najdou vědci, kteří se domnívají, že Peroutka sociologem byl. Nikoliv snad *sensu stricto*, protože jeho způsob práce by dnes v mnoha ohledech nesplňoval parametry sociologické vědy, ale právě proto, že některé aspekty tyto znaky naplňují. Patrně dále také proto, jak velký vliv měly jeho práce na kulturní, intelektuální a také politickou scénu nejen v tehdejší Československu, ale také v jiných částech Evropy a později i v samotných Spojených státech amerických. Peroutkovy práce nesou některé znaky sociologické vědy, i když by – ze zcela zřejmých důvodů – dnešním sociologickým nárokům na sociologickou pozici nevyhověly.

Na druhou stranu v jeho postavě nacházím několik důležitých znaků, které je možno reflektovat právě ve vztahu k samotné sociologii a pokusit se je nabídnout k dalším možným reflexím. Nešpor (2014: 634) píše, že „v předválečné ‚republice sociologů‘ byla tato disciplína symbolickým zázemím státnického umění a ve čtyřicátých a šedesátých letech se nakrátko stala – či spíše měla stát – skutečným myšlenkovým zdrojem budoucích praktických sociálních změn...“ Nešpor v této souvislosti také zmiňuje fakt, že „větší smysl pro (často skryté) fungování společenských mechanismů projeвили někteří investigativní novináři než většina akademických sociologů“ (l.c.).

To je zajisté tvrzení, které může působit vůči sociologii poněkud nelichotivě, ale dějiny této disciplíny nám prozrazují, jak diskontinuítní byl její vývoj. Nejde proto o kritiku samotné sociologie, ale o „pouhé“ upozornění na tento dějinný

fakt. Nešpor ve své *Republice sociologů* (2011) proto zdůrazňuje důležitost české sociologie právě v meziválečném období a také krátce po druhé světové válce – do nástupu komunistů k moci. Je to období, ve kterém se pro československou sociologii odehrály zásadní dialogy mezi vědou a společností. Tedy to, po čem volá veřejná sociologie.

Je zajímavé, že právě Nešpor v této souvislosti mluví o „praktické“ sociologii⁴⁰ v podobě běžného užívání statistických dat nebo vědeckých argumentů právě v souvislosti s Ferdinandem Peroutkou. Na mnoha dalších místech o Peroutkovi věcně a kriticky pojednává též v publikaci jiné, jako o sociologovi a duchovním člověku, který polemizoval s Masarykem či s E. Chalupným, ale také jako o člověku, který využíval sociologické vědění nejen pro reflexi společenských procesů, ale též procesů náboženských (Nešpor 2008).

Nešpor u nás v těchto úvahách nezůstává osamocený. Můžeme uvést i další autory, kteří nám dávají možnost Peroutku „promyslet“ z podobného hlediska jako tato práce. Stojí za to zmínit, že jde o sociology různých generací. Jmenovat bychom mohli například Miloslava Petruska (jakkoliv jej explicitně za sociologa neoznačil, avšak významnou zmínku o Peroutkovi nacházíme v oficiální *Sociologické encyklopedii*).⁴¹ Petrussek se ovšem – a zcela po právu – omezuje na výklad Peroutkova myšlení, které z hlediska sociologické vědy má své limity, a to jak jazykové, tak samozřejmě i metodologické. Jiří Večerník pak Peroutku sám ve svých publikacích zmiňuje ve spojení s analýzou společnosti a objektivním poznáním statu quo, suverénním postavením a jistou mírou nezávislosti – a také s přesahem k veřejnosti a duchovní tradici republiky (sociologů).

⁴⁰ Kromě Ferdinanda Peroutky je zde zmíněn také Emil Čapek (1880–1960). Nešpor zde zmiňuje Peroutkovu publikaci *Jaci jsme* (1924).

⁴¹ Petrussek přímo píše: „V Peroutkově studii lze (jako v málokterém jiném jeho textu) najít přímé odkazy na sociologickou literaturu, zná a cituje např. Sombartovu knihu *Židé a hospodářský život* (1911), odkazuje dokonce na Kanta a Schopenhauera, ale daleko více samozřejmě na T. G. Masaryka a na ‚velké Rusy‘ – Tolstého, Dostojevského, ba i Gercena a Gorkého. I když Peroutka pokládá studii o českém národním charakteru (že se vyrovnává s Chalupným je jaksi samozřejmé) za ‚pouhé torzo‘ (doslov k prvnímu vydání 1924), pak je to torzo dodnes navýsost inspirativní. *Demokratický manifest* (1959) je samozřejmě poučen nejen zkušeností (slastnou i trpkou) první masarykovské republiky, ale i komunistickou expanzí politickou, mocenskou a ideologickou. Odtud i rozsah věnovaný tomuto fenoménu, dodnes aktuální, což není řečeno zdvořilostně, ale nabádavě.“ In *Sociologická encyklopedie*, https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Peroutka_Ferdinand), [cit. 2024-06-10].

Závěr

Analýza Peroutkových poválečných textů ukázala, že jeho myšlení oscilovalo mezi analytickým odstupem a angažovaností, přičemž obě tyto složky nebyly ve vzájemném rozporu, ale spíše se dynamicky doplňovaly. Tato „lišácky balanční“ pozice odpovídá étosu veřejné sociologie, která se snaží propojit reflexivní analýzu s účastí na veřejném diskursu. Přestože Peroutka nepracoval v akademickém rámci, jeho publicistické texty vykazují znaky veřejné sociologie v Burawoyově pojetí: analytickou reflexi strukturálních změn, normativní apel a úsilí o dialog se společností.

Avšak aby bylo možné s jistotou zařadit Peroutku mezi veřejné sociology, je nutné provést další výzkum. Tato studie se zaměřila především na aktérskou perspektivu, tedy na Peroutkovo individuální myšlení a jeho reflexivitu. Opo-
menut však zůstal širší institucionální a kulturní kontext, v němž Peroutka působil. Například otázka, jak jeho práce ovlivnila jiné veřejné intelektuály či jak byla vnímána soudobými sociologickými diskursy, zůstává otevřená. Stejně tak by bylo žádoucí srovnat jeho přístup s jinými žurnalisty a intelektuály té doby.

Další zajímavou perspektivou, která se v této práci neotevřívá, je zkoumání duchovních aspektů Peroutkova myšlení. Je známo, že spojoval duchovní rozměr s analytickým odstupem i angažovaností – jak v oblasti morální odpovědnosti intelektuála, tak v kontextu společenských změn. Tento rozměr by mohl přinést nový pohled na jeho vztah k veřejné sociologii i na širší otázku propojení duchovních hodnot a angažovaného intelektuálního působení.

Metodologicky se zde otevírá prostor pro detailnější analýzu jednotlivých „žánrů“ sociologické praxe, které se v Peroutkově publicistice prolínají – veřejné sociologie, sociologického žurnalismu, profesionální sociologie a angažované sociologie. Teprve jejich pečlivé rozlišení nám umožní s větší přesností určit, kde přesně Peroutka v rámci sociologického pole stojí.

Tato studie si nečiní nárok na definitivní interpretaci. Sám autor si je vědom, že riziko „falešného vykladačství“ (Peroutka 1947: 6) – kterému se Peroutka tolik bránil – nelze nikdy zcela eliminovat. Odpověď na otázku, zda Peroutka byl veřejným sociologem v pravém smyslu, tak musí zůstat otevřená k dalšímu zkoumání. A jak by sám Peroutka nejspíš ocenil – i k diskusi.

Coda

Prostým faktem zůstává a zůstane, že Peroutku taková snaha „exponovat se“ stála (nejenom) opuštění republiky ve jménu hodnot, za které bojoval. Hodnoty našel tam, kde, jak jsme poznamenali, jsou tyto hodnoty nejzjevnější, v tehdejší nejsvobodnější společnosti, tedy ve Spojených státech amerických – i když s mnoha výhradami.

Ironickou odměnou za (nejen) jeho boj mu bylo dvojí; úmrtí ve Spojených státech jako *non-citizen* a dosud v českém kontextu stále malá snaha vidět jej nejen jako (sociologického?) žurnalistu, ale především jako veřejného sociologa, intelektuála a duchovního člověka, jehož místo v republice sociologů je nezastupitelné a zasluhující další promyšlení v rovinách, které jsem zde – jistě nedostatečně a matně – nastínil.

Čtenář proto jistě sám posoudí, nakolik zůstává vhodné dívat se na Peroutkovo počínání jako na něco, co má čelit kritice, zda mají všechny argumenty – nebo snad jen některé – podlehnout neúprosnému odkouzlení a jaké by takový proces mohl/měl mít (nezamýšlené) důsledky.⁴²

Rostislav Gramskopf je absolventem magisterského oboru historické sociologie na Fakultě humanitních studií UK v Praze, kde v současné době dokončuje doktorský program stejného zaměření. Mezi jeho odborné zájmy patří teoretické a společenské aspekty veřejné sociologie a její procesuální přesahy do historických diskusí českého i zahraničního sociologického vědění. Kontakt: alaingr@seznam.cz

Bibliografie

- Alan, Josef – Petrusek, Miloslav. 1996. *Sociologie, literatura a politika. Literatura jako sociologické sdělení*. Praha: Karolinum.
- Alexander, Jeffrey. 2007. „Review of On the Interpretation of the Civil Sphere: Understanding and Contention in Contemporary Social Science.“ *Sociological Quarterly* 48, 2007, 4: 641–59. Dostupné z <http://www.jstor.org/stable/40220046> [cit. 2024-07-01].
- Burawoy, Michael. 2005. „For Public Sociology.“ *American Sociological Review* 70, 2005, 1: 4–28.
- Burawoy, Michael. 2021. *Public Sociology*. New York: Polity Press.

⁴² Což ovšem nevylučuje možnost kritizovat argumenty autora.

- Dahrendorf, Ralf. 2008. *Pokoušení nesvobody. Intelektuálové v časech zkoušek*. Jinočany: H & H.
- Etzioni, Amitai. 1968. *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York: Free Press.
- Etzioni, Amitai. 2010. *Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: Simon and Schuster.
- Etzioni, Amitai. 1994. *Spirit of Community. The Reinvention of American Society*. New York: Simon and Schuster.
- Etzioni, Amitai. 1996. *The New Golden Rule*. New York: Basic Books.
- Havelka, Miloš. 2010. *Ideje, dějiny, společnost. Studie k historické sociologii vědění. Dějiny a kultura*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Holmwood, John. 2019. *Sociologie, veřejnost, politika*. Praha: Filosofia.
- Hrubec, Marek. 2013. *Kritická teorie společnosti. Český kontext*. Praha: Filosofia.
- Janák, Dušan. 2012. „Jan Mertl: pravdu hájící kolaborant, který nezradil.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48, 2012, 2: 374–380.
- Janák, Dušan. 2013. „Počátky teoretické sociologie v českých zemích. Text věnovaný památce prof. M. Petruska.“ *Sociológia* 45, 2013, 4: 339–364.
- Janák, Dušan. 2018. *Klasická sociologie ve střední Evropě. Mezi centrem a periferií*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kosatík, Pavel. 2003. *Ferdinand Peroutka. Život v novinách (1895–1938)*. Praha: Paseka.
- Kosatík, Pavel. 2011. *Ferdinand Peroutka. Pozdější život (1938–1978)*. Praha: Mladá fronta.
- Krejčí, Jaroslav. 2001. *České křižovatky. Osm pohledů na naše proplouvání peřejemi soudobých dějin*. Praha: Evropský literární klub.
- Kuhn, Thomas S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- Lundberg, G. Andrew. 1968. *Sociology*. New York: Harper and Row.
- Mills, C. Wright. 2008. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008. *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2010. *Příliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2012. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48, 2012, 2: 343–365.
- Nešpor, Zdeněk R. 2013. „Sociologie jako cesta ke štěstí: česká verze.“ *Teorie vědy* 35, 2013, 4: 481–497.
- Nešpor, Zdeněk R. a kol. 2014. *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.
- Nešpor, Zdeněk R. 2024. „Československá sociologická společnost při ČSAV v zrcadle svých Zpráv (1964–69). K 60. výročí České sociologické společnosti.“ *Lidé města* 26, 2024, 3: 291–305.
- Parsons, Talcott. 1937. *The Structure of Social Action*. New York: McGraw Hill.
- Patočka, Jan. 1975. „Duchovní člověk a intelektuál.“ In: *Jan Patočka – repository*. Dostupné z <https://archiv.janpatocka.cz/items/show/54>. URI: <https://archiv.janpatocka.cz/items/show/54> [cit. 2024-07-25].

- Patočka, Jan. 2007. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Oikoymenh.
- Peroutka, Ferdinand. 1934. *Jací jsme*. Praha: Fr. Borový.
- Peroutka, Ferdinand. 1947. *Tak nebo tak*. V Praze: František Borový.
- Peroutka, Ferdinand. 1995. *Ferdinand Peroutka – deníky, dopisy, vzpomínky*. Ed. J. Kovtun. Praha: Lidové noviny.
- Peroutka, Ferdinand. 2003. *Budování státu*. Praha: Academia.
- Peroutka, Ferdinand. 2000. *Demokratický manifest*. Brno: Doplněk.
- Petrusek, Miloslav. 1992. *Alternativní sociologie. Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti*. Praha. Klub osvobozeného samizdatu.
- Petrusek, Miloslav. 2008. „Neopozitivistická sociologie: Sociologie jako výzkum.“ Pp. 9–34 in Jiří Šubrt: *Soudobá sociologie II. Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum.
- Skovajsa, Marek. 2012. „Ani kolaborant, ani oběť: Mertl jako sociolog politiky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48, 2012, 2: 367–373.
- Turner, Jonathan H. 2017. „Is Public Sociology Such a Good Idea?“ Pp. 263–288 in *Public Sociology*. London: Routledge.
- Večerník, Jiří. 2002. „Výzkum společenské transformace a česká sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38, 2002, 1–2: 55–77.